

KONFLIKT ZBROJNY JAKO FORMA STRATEGII SPOŁECZNEJ NA BLISKIM WSCHODZIE. PERSPEKTYWA ARCHEOLOGICZNA

PROF. DR HAB. ARKADIUSZ MARCINIAK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

UWAGI WSTĘPNE

Zmiany, które miały miejsce na Bliskim Wschodzie na początku neolitu, około 12 000 lat temu, miały fundamentalne znaczenie dla dalszego rozwoju społeczności ludzkich, wykraczając daleko poza ten geograficznie niewielki region. Trwały one przez niemal cztery tysiące lat, ale zrewolucjonizowały wszystkie aspekty życia człowieka. Zmiany te obejmowały przejście na osiadły tryb życia, udomowienie zwierząt i roślin oraz stworzenie wielu nowych technologii, w tym szczególnie umiejętności wyrobu naczyń z gliny. Powstała zintegrowana gospodarka rolno-hodowlana oraz sformalizowane formy wierzeń. W rezultacie doszło do gwałtownego wzrostu populacji, mierzalnego zarówno liczbami bezwzględными, jak również powstaniem gęsto zaludnionych ośrodków o charakterze protomiejskim. W tych okolicznościach konieczne było wypracowanie strategii społecznych, które były w stanie zapewnić stabilność rosnącym neolitycznym społecznościom oraz umożliwić im przetrwanie, ograniczając lub niwelując negatywne skutki nieuniknionych w takich warunkach sporów i nieporozumień.

Zmiany, jakie zaszły w neolicie, zapoczątkowały dynamiczny proces ewolucji ludzkich społeczności. Przechodziły one od małych, zintegrowanych grup, które funkcjonowały w formie bliskiego kontaktu twarzą w twarz, poprzez stale powiększające się społeczeństwa składające się z segmentów anonimowych wobec siebie, aż do wytworzenia państw

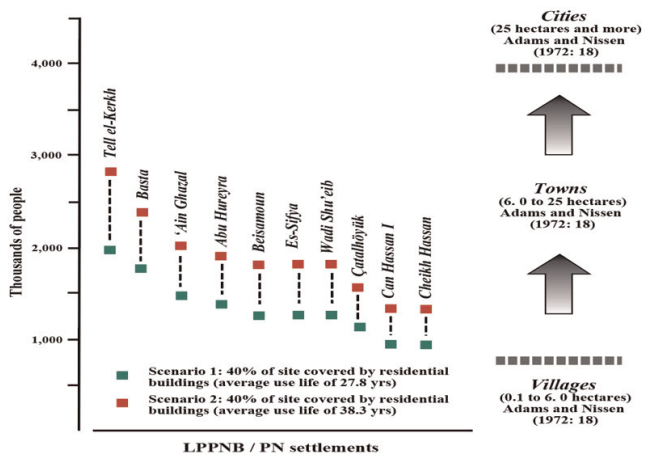
starożytnych. Punktem zwrotnym było powstanie dużych społeczności zamieszkujących rozległe obszary, które były efektywnie zorganizowane, pozostając jednak w dużej mierze autonomicznymi. Pojawienie się tego typu społeczeństw wyjaśniano poprzez odwołanie się do szerokiego spektrum czynników, takich jak wzrost populacji, zarządzanie informacją, specjalizacja gospodarcza, wymiana czy handel. Jednym z potencjalnych czynników sprawczych, które pozwalały na utrzymanie się tak zorganizowanych grup ludzkich, był konflikt zbrojny. Patrząc z perspektywy długiego trwania, konflikt zbrojny rozumiany jako forma strategii społecznej pojawił się jednak dopiero kilka tysięcy lat po zmianach zainicjowanych w neolicie i długo po tym, jak odlegli potomkowie wczesnych rolników stworzyli i zaczęli zamieszkiwać duże skupiska protomiejskie starożytnego Bliskiego Wschodu.

Celem tego artykułu jest wskazanie i rozważenie trzech aspektów odnoszących się do społecznego wymiaru konfliktu zbrojnego: (i) dlaczego konflikt zbrojny jako strategia społeczna został stworzony tak późno, (ii) jakie społeczne strategie integracyjne istniały przed pojawieniem się konfliktu zbrojnego oraz (iii) jakie były konsekwencje przekształcenia się konfliktu zbrojnego w postać strategii społecznej dla dalszego rozwoju społeczności ludzkich. Zagadnienia te będą rozpatrywane w perspektywie długiego trwania, obejmującej niemal dziewięć tysięcy lat, na obszarze Bliskiego Wschodu. W terminologii archeologicznej jest to okres od początku neolitu, przez chalkolit, epokę brązu, aż do początków epoki żelaza.

Punktem wyjścia do moich rozważań jest stwierdzenie, że normy i instytucje społeczne są najważniejszymi sposobami rozwiązywania problemów działania zbiorowego. Pozwalają one na łączenie się ludzi w różnych skalach – od setek, tysięcy, po setki tysięcy i miliony. Przed badaczem staje zatem konieczność rozpoznania mechanizmów, które pozwoliły na wykształcenie się, trwanie i rozprzestrzenianie tych norm i instytucji, które umożliwiają grupom ludzkim funkcjonowanie w różnych skalach organizacji społecznej. W dotychczasowych ujęciach złożoności społecznej nadmiernie podkreślano hierarchiczne relacje, nie zwracając wystarczającej uwagi na bardziej horyzontalne lub heterarchiczne formy złożoności. Odwołanie się do nich będzie osią mojej argumentacji.

NEOLIT - EGALITARNE STRATEGIE ROZWIĄZYWANIA PROBLEMÓW SPOŁECZNYCH

Neolit na Bliskim Wschodzie trwał około czterech tysięcy lat, od około 10 000 do 6 000 lat p.n.e. Wtedy po raz pierwszy w historii ludzkości powstały warunki umożliwiające życie i współpracę w dużych społecznościach genetycznie niespokrewnionych osób. Najbardziej reprezentatywnym przejawem gwałtownego wzrostu populacji było powstanie osad o charakterze protomiejskim. Zjawisko to występowało głównie w okresie późnego neolitu preceramicznego, około 7300 do 6800 p.n.e., oraz w mniejszym stopniu w okresie neolitu ceramicznego, około 6800 do 6000 p.n.e. Osady te charakteryzowały się zabudową składającą się z wielu blisko do siebie przylegających budynków. Południowo-lewantyjskie osady z późnego neolitu preceramicznego B, takie jak 'Ain Ghazal, Wadi Shu'aib, es-Sifiya i Basta (Banning and Byrd 1987; Rollefson 1997), charakteryzowały się budynkami wykonanymi z kamiennych i glinianych ścian, z gipsowymi podłogami i pozostałościami kulturowymi. Zajmowały powierzchnię ok. 10–15 ha. Podobna była wielkość osad w północnej Mezopotamii, takie jak Mureybet, Tell el-Kerkh, Tell Abu Hureyra i Tell Halula (Moore et al. 2000; Tsuneki 2012; Molist 1996). Osady w Tell Sabi Abyad i Çatalhöyük z neolitu ceramicznego osiągnęły porównywalną wielkość (Plug et al. 2021). Wedle wielu szacunków osady o powierzchni od 10 do 20 ha były zamieszkiwane przez kilka tysięcy osób (ryc. 1) (Kujit, Marciniak 2024).

Ryc. 1. Szacowana wielkość wybranych osad z neolitu preceramicznego i ceramicznego (ryc. Ian Kujit, Arkadiusz Marciniak)

Te neolityczne osady protomiejskie nie zostały stworzone wokół dużych budowli ceremonialnych, nie były zamieszkiwane przez władców cieszących się przywilejami i bogactwem ani nie były otoczone dzielnicami urzędników i kapłanów. Składały się z dziesiątek podobnych do siebie budynków o standardowej wielkości i bardzo podobnym układzie wewnętrznym. Pomimo to te ośrodki protomiejskie były bardzo złożonymi organizmami, których istnienie zapewniały efektywne formy strategii społecznej. Jednak ich społeczna złożoność nie równała się obecności grup społecznych o zróżnicowanej zamożności połączonych w hierarchiczną formę zależności, którą kontrolował aparat administracyjny sankcjonowany przez system wierzeń. W związku z tym wcześniejsze hipotezy, które sugerowały, że duże skupiska ludzkie mogą powstać jedynie w warunkach obecności społeczności o dużym stopniu zróżnicowania społecznego, nie mają uzasadnienia.

Strategię społeczną, która zapewniła powstanie i istnienie dużych grup zamieszkujących neolityczne osady o charakterze protomiejskim, słusznie możemy określić jako egalitarną. Okazała się być wystarczająco efektywna do organizacji życia 1000 do 4000 mieszkańców takich osad. Stopniowy wzrost ich skali i wielkości, będący efektem wzrostu demograficznego, nie prowadził do koncentracji dóbr i bogactwa. Mechanizmy tej egalitarnej formy egzystencji zostały dobrze poznane na przykładzie neolitycznej osady w Çatalhöyük w środkowej Turcji. Zasada funkcjonowania jej mieszkańców nie polegała na dążeniu do dominacji ani tworzeniu i wzmacnianiu podziałów, lecz na chęci łączenia i pielęgnowania równości w celu utrzymania równowagi i zapewnienia harmonijnego trwania grupy (Hodder 2022). Napięcia pojawiające się między impulsami egalitarnymi a hierarchicznymi starano się stale niwelować poprzez praktyki i działania zapobiegające tym zjawiskom, które mogły potencjalnie doprowadzić do powstania i utrwalenia się nierówności społecznych. Praktyki te obejmowały utrzymywanie równowagi i symetrii pomiędzy poszczególnymi podmiotami społecznymi zamieszkującymi pojedyncze domostwa oraz pozbawianie ich autonomii. Tworzono sodalicje, do których należeli mieszkańcy domów rozproszonych w różnych częściach osady, a mieszkańcy każdej z nich pełnili uzupełniające się funkcje i zadania. Stosowano także praktyki mające na celu przerwanie ciągłości i akumulację dóbr, takie jak zasypywanie domów lub ich części, spalanie, łamanie czy wyłączanie z użytkowania szeregu przedmiotów, takich jak narzędzia rolnicze, naczynia gliniane czy przedmioty wykonane z krzemienia i obsydianu. Kody kulturowe były zinternalizowane w przestrzeni domowej, a ich trwanie i podtrzymywanie wymagało wytrwałości i determinacji, biorąc pod uwagę stałe zapotrzebowanie na

pracę związaną ze zdobywaniem pożywienia. Aby temu zapobiec, przyjęta strategia społeczna promowała sprawiedliwe dzielenie się, obecność stabilnych partnerów wymiany i dopuszczała możliwość rozszerzania się osady. Przyjęta strategia wiązała się z wypracowaniem pewnego etosu egalitaryzmu, odmiennie realizowanego dla różnych grup ludzkich. Efektywność strategii społecznej utrzymującej spójność tej grupy i utrwalającej egalitarne zasady funkcjonowania była bardzo wysoka, nie wiązała się ona jednak z gromadzeniem dóbr czy regułami ich przekazywania między pokoleniami. W tych warunkach brak konfliktu zbrojnego jako formy strategii społecznej nie był zaskoczeniem, nawet pomimo posiadania przez mieszkańców neolitycznych osad przedmiotów, które mogłyby być wykorzystane jako broń, takich jak krzemienne i obsydianowe groty oszczepów czy strzał.

Mechanizmy utrzymywania egalitarnej formuły egzystencji w Çatalhöyük obejmowały utrzymanie równowagi i symetrii pomiędzy poszczególnymi jednostkami społecznymi, czyli pojedynczymi domostwami, które nie posiadały autonomii. Utrzymanie tych reguł było szczególnie trudne, ponieważ istniało ciągle zapotrzebowanie na pracę związaną ze zdobywaniem pożywienia. Jednak ostatnie badania wskazują, że taka interpretacja może być niewystarczająca, ponieważ zasadą funkcjonowania tych społeczności nie było dążenie do dominacji ani tworzenie i wzmacnianie podziałów, lecz chęć łączenia i pielęgnowania równości w celu utrzymania równowagi i zapewnienia warunków trwania grupy. System ten może być jednak opresyjny, trudny w utrzymaniu, kontrolowaniu nadwyżek oraz dodatkowo utrudniany wskutek dołączania nowych członków. Aby niwelować ciągle napięcia między impulsami egalitarnymi a hierarchicznymi, stosowano praktyki i działania zapobiegające zjawiskom, które mogły doprowadzić do powstania i utrwalenia się nierówności społecznych. Taką strategię możemy określić jako narzucony egalitaryzm (Hodder 2022), rozumiany jako sieć, w której skład wchodzi aktorzy, mediatorzy oraz pośrednicy, a całość cechuje hybrydowość współzależności. Jest także bliska strategii antykruchości w rozumieniu Nassima Nicholasa Taleba (2020). Odnosi się ona do pewnej klasy systemów, które nie tylko są odporne na stres i chaos, ale wręcz zyskują na jakości i wydajności dzięki nieprzewidywalności i niestabilności. Takie systemy oznaczają zdolność do adaptacji i wzrostu w obliczu niespójności i zmienności, co sprawia, że są bardzo efektywne i zapewniają trwałość oraz stabilizację.

Neolityczną strategię społeczną cechowała wypracowana i intencjonalnie utrzymywana forma egalitaryzmu, która była odmiennie realizowana dla różnych społeczności. Postęp w kolejnych latach trwania tego

systemu należy zatem zrozumieć jako rozwijanie coraz bardziej efektywnych form utrwalania egalitarnych zasad funkcjonowania grupy oraz reagowania na pojawiające się zagrożenia dla istniejącej równowagi. Nie można go natomiast mierzyć stopniowym nagromadzeniem dóbr ani stworzeniem bardziej efektywnych sposobów ich przekazywania między pokoleniami. Wykształcenia osiadłego trybu życia, udomowienia roślin i zwierząt oraz powstania neolitycznych osiedli nie można zatem uznać za warunek konieczny i niezbędny do wytworzenia rudymentalnych form nierówności społecznych, które później doprowadziły do powstania społecznie złożonych społeczności w starożytnym świecie. W takich warunkach konflikt zbrojny nie tylko nie mógł pełnić roli strategii społecznej zapewniającej trwanie grupy, ale nawet nie mógł istnieć w formie, z jakiej jest znany z późniejszych okresów.

CHALKOLITYCZNE STRATEGIE SPOŁECZNE - BRAK KONFLIKTÓW ZBROJNYCH POMIMO POWSTANIA ZRĘBÓW ZŁOŻONOŚCI SPOŁECZNEJ

Pod koniec neolitu, około 6000 p.n.e., doszło do wykształcenia się autonomicznych domostw, które były samodzielne pod względem ekonomicznym i społecznym (Düring, Marciniak, 2005). Towarzyszyły im zmiany w sferze wierzeń, w szczególności powstanie ich dyskursywnej formy, co skutkowało znaczącą standaryzacją praktyk rytualnych. Zmiany te stworzyły podwaliny nowej formy strategii społecznej, która zapewniła systematyczny rozwój i trwanie społeczności bliskowschodnich przez około 3000 lat, aż do powstania pierwszych państw starożytnego świata w Mezopotamii na przełomie IV i III tysiąclecia p.n.e. Ta nowo wypracowana strategia społeczna również miała charakter egalitarny.

Powstanie samodzielnych domostw zamieszkiwanych przez genetycznie spokrewnionych mieszkańców, formalizacja wierzeń oraz towarzysząca im standaryzacja rytuałów stały się kluczowymi elementami kształtującymi chalkolityczny porządek świata. Szczególnie istotne były zmiany w sferze wierzeń, które polegały na stworzeniu dyskursywnych wyobrażeń o pełnym zagrożeniach świecie ponadnaturalnym zamieszkiwanym przez byty, które zostały skutecznie zinternacjonalizowane i zneutralizowane poprzez sformalizowane praktyki rytualne (Whitehouse et al. 2014). Należało spełniać ich oczekiwania, w przeciwnym wypadku wiązało się to z poważnymi konsekwencjami i zagrożeniem dla społeczności. Znakomitym przykładem tych zmian jest powstanie ceremonialnego cen-

trum w Çatalhöyük w ostatnim stuleciu istnienia osady, pod koniec VII tysiąclecia p.n.e. Składały się na nie cztery budynki o niemieszkalnym charakterze, posadowione wokół dużego placu. Najważniejszymi elementami tego założenia był budynek ceremonialny i dom zmarłych (ryc. 2).

Ryc. 2. Çatalhöyük, East Area. Budynek ceremonialny w kompleksie niemieszkalnym z końca VII tys. p.n.e. (fot. Mateusz Dembowski)

Ta nowa strategia społeczna okazała się bardzo skuteczna i umożliwiła rozprzestrzenienie się lokalnych społeczności rolniczych na wcześniej niezamieszkałe obszary, szczególnie na południe Mezopotamii, wzdłuż dorzecza Tygrysu i Eufratu. To przesunięcie antycypowało powstanie ważnej ekumeny, która stała się później areną powstania pierwszych miast starożytnego świata, rozwijających się od końca IV tysiąclecia p.n.e.

W okresie chalkolitu powstało wiele *polities* – małych, homogenicznych i autonomicznych jednostek polityczno-społecznych, które tworzyły sieci i skupiska rozmieszczone w różnych niszach ekologicznych. Podmioty te były organizowane w małe konfederacje o luźnym charakterze i były zamieszkałe przez dziesiątki tysięcy ludzi. Pojęcie *polity* zostało zdefiniowane przez brytyjskich prehistoryków, Colina Renfrew

i Johna Cherry'ego (1986). *Polities* posiadają solidne podstawy gospodarcze, które zapewniają autonomiczne domostwa zamieszkiwane przez rodziny powiązane więzami genetycznymi, co stanowi podstawową formę organizacji społecznej. Zbudowane są wokół wspólnie podzielanych przekonań i wspólnych wyobrażeń dotyczących sfery światopoglądowej. Ich trwanie zapewniają także normy społeczne, do których należą podzielana forma wzajemnego zaufania, system edukacyjny oraz biurokracja, ta ostatnia rozwijająca się od IV tysiąclecia p.n.e. Konstelacje takich autonomicznych podmiotów zostały określone mianem *peer polity interaction*. Wzajemne relacje pomiędzy tymi autonomicznymi jednostkami polityczno-społecznymi w danym regionie geograficznym obejmowały wymianę, w tym imitację i naśladownictwo, konkurencję oraz wymianę towarów i materiałów.

W warunkach rozwijających się systemów *peer politics* pojawiły się suwerenne jednostki wyższego rzędu, które jednak nie kontrolowały dużych terytoriów. Procesowi temu towarzyszyła nadbudowa ceremonialna, manifestująca i realizująca normatywnie rozumiane kosmologiczne przekonania i światopogląd. Nie były one jednak uzupełniane i wzmacniane przez kontrolę administracyjną (Graeber, Wengrow 2021: 405). W pewnym sensie te praktyki rytualne można interpretować jako odpowiedzialność żywych wobec umarłych. Z czasem manifestowała się w gwałtownym wzroście praktyk rytualnego uśmiercania ludzi, co jest czytelne w postaci dużej ilości bogatych pochówków, znanych np. z dynastii Ur w Mezopotamii z końca III tysiąclecia p.n.e. Upowszechnienie się praktyk rytualnych związanych ze śmiercią wyznacza początki starożytnego państwa.

System polityczny i społeczny wytworzony w okresie chalkolitu stworzył podstawy do powstania wczesnych państw starożytnego Bliskiego Wschodu, bez udziału monarchii, klasy wojowników czy innych form stratyfikacji społecznej. Ich stabilność i równowagę zapewniały zgromadzenia, które z czasem zaczęły być kontrolowane przez dynastie zdobywające przemocą swoją pozycję społeczną. Ten proces był najbardziej czytelny w miastach południowej Mezopotamii. Oznaczał konieczność wypracowania pewnej równowagi pomiędzy starymi podmiotami polityczno-społecznymi, opartymi na systemie *peer politics*, a nowymi podmiotami budującymi swoją pozycję poprzez odwołanie się do zrytualizowanej przemocy i konfliktu.

Stawały się także, jakbyśmy to dzisiaj określili, instytucjami dobra publicznego, do których mogli się zwracać różni ludzie. W tych okolicznościach, w przestrzeni sakralnej przeznaczonej dla bóstw, pojawili się pierwsi władcy, których pozycja społeczna wynikała ze sfery relacji ludz-

kich i którzy poszukiwali sankcji boskich dla swoich działań. Z czasem grupy mieszkańców, które poszukiwały pomocy, były podporządkowywane kapłanom.

Zdolność do życia i współpracy w ogromnych grupach genetycznie niespokrewnionych jednostek można nazwać ultraspołecznością (Turchin 2016). Po kilku tysiącach lat dominacji modelu neolitycznego i chalcolitycznego, pod koniec IV tysiąclecia p.n.e., zaistniały warunki umożliwiające powstanie złożoności społecznej i odmiennych strategii społecznych, które odeszły od dominującej dotychczas zasady egalitaryzmu. W tych nowych okolicznościach, po pewnym czasie, wykształcił się konflikt zbrojny jako forma strategii społecznej, która zapewniała trwanie i dynamiczny rozwój stale powiększającym się podmiotom polityczno-społecznym.

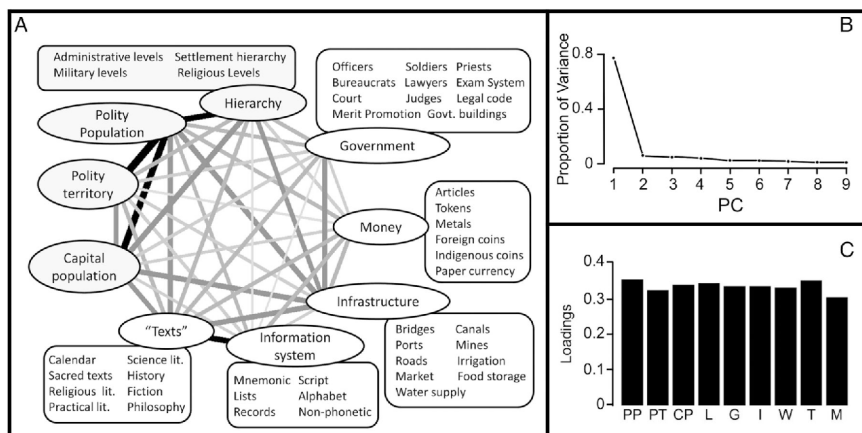
POCZĄTKI STAROŻYTNEGO ŚWIATA - KONFLIKT ZBROJNY STAJE SIĘ FORMĄ STRATEGII SPOŁECZNEJ

Projekt SESHAT, zapoczątkowany przez Petera Turchina (Turchin et al. 2017), stanowi udaną próbę sformalizowanego określenia warunków wypracowywania i umacniania się złożoności społecznej. Opierając się na globalnej historycznej i archeologicznej bazie danych, projekt ten gromadzi różnorodne informacje związane z rozwojem społeczeństw na przestrzeni czasu. Analiza tych danych pozwala na sformalizowaną analizę wzrostu kompleksowości społecznej.

SESHAT bazuje na dwóch głównych grupach zmiennych. Pierwsza grupa dotyczy parametrów ilościowych podmiotów polityczno-społecznych, takich jak wielkość populacji, zasięg terytorialny czy wielkość największego ośrodka miejskiego. Drugi zestaw zmiennych skupia się na złożoności hierarchicznej, koncentrując się na liczbie poziomów kontroli/decyzji w strukturze administracyjnej, religijnej i wojskowej, a także na hierarchii form osadnictwa. Kolejne zmienne dotyczą obecności sformalizowanych grup, takich jak wojownicy, kapłani, biurokraci, którzy posiadają podmiotowość w strukturze społecznej, oraz infrastruktury, takiej jak elementy zabudowy związane z funkcjonowaniem państwa. Projekt uwzględnia również elementy systemu informacyjnego, takie jak cechy pisma, prowadzenie rejestrów czy obecność tekstów o charakterze literackim, historycznym czy filozoficznym.

Badania przeprowadzone w ramach projektu SESHAT wykazują istotne związki pomiędzy różnymi parametrami wypracowywania i umac-

niania się złożoności społecznej. Warto zauważyć, że te parametry są silnie skorelowane, co sugeruje, że istnieje pewne uderzające podobieństwo w sposobie organizacji wielu społeczeństw. Kluczowe elementy złożonej organizacji społecznej ewoluowały w zaskakująco spójny i przewidywalny sposób w czasie i przestrzeni (ryc. 3) (Turchin et al. 2018).

Ryc. 3. Koewolucja zmiennych społecznych; A - dziewięć grup łączących 51 zmiennych, B - procent zmienności wspólnej opisywanej przez poszczególne składowe główne, C - wkład poszczególnych zmiennych w opisywany stopień zmienności pierwszej składowej (Turchin et al., 2018 Fig. 2)

Jednak różnice w czasie rozpoczęcia procesu ewolucji, ogólnym jej tempie i dynamice oraz głębokości okresowych spadków złożoności społecznej są również zauważalne. Te różnice dostarczają istotnych danych do testowania teorii ewolucji społecznej i kulturowej oraz pozwalają lepiej zrozumieć procesy rozwoju społecznego. Niemniej jednak kluczowe aspekty ludzkiej organizacji społecznej wydają się współewoluować w przewidywalny sposób, co wskazuje na znaczne podobieństwa w sposobach rozwoju złożoności społecznej w społeczeństwach ludzkich.

Jednym z głównych wniosków z tych analiz jest stwierdzenie, że społeczeństwa o bardziej złożonej strukturze powstały znacznie później, niż dotychczas sądzono. Oznacza to, że proces ewolucji społecznej i powstawanie złożoności społecznej są bardziej skomplikowane i dynamiczne, niż wcześniej sądzono. Stało się to wiele tysięcy lat po tym, jak osiedliły się na stałe i potrafiły wznosić osady o charakterze protomiejskim zamieszkiwane przez tysiące mieszkańców.

Badania przeprowadzone przez zespół Turchina (Turchin et al. 2013) miały na celu zrozumienie mechanizmów ułatwiających rozprzestrzenia-

nie się niezbędnych norm i instytucji w społecznościach o dużej kompleksowości, co umożliwiło funkcjonowanie grup ludzkich na skalę setek tysięcy lub milionów jednostek. Dotychczas uważano, że czynniki takie, jak: wzrost populacji, zarządzanie informacjami, specjalizacja gospodarcza czy handel na dużą odległość były kluczowe w tym procesie. Jednak badania realizowane w omawianym projekcie sugerują, że korzyści z instytucji ultraspołecznych są zauważalne głównie w większych skalach organizacji społecznej, podczas gdy koszty ponoszone są przez podmioty niższego rzędu. Fragmentacja na jednostki niższego poziomu często prowadzi jednak do dezintegracji i w rezultacie utraty takich instytucji, co wskazuje na istotną rolę społecznego współdziałania i integracji w utrzymaniu instytucji ultraspołecznych.

Państwa starożytnego świata kształtowały trzy główne elementy, które powstawały niezależnie od siebie: suwerenność, biurokracja/administracja oraz sfera polityczna, nacechowana konkurencją (Graeber, Wengrow 2021:507). Nie wszystkie te elementy musiały występować w równym natężeniu. Czasami jeden z tych czynników dominował całkowicie i taką organizację określano mianem *first-order regimes*. W przypadku *second-order regimens* dominowały dwa z tych trzech elementów. Takie warunki miały miejsce na przykład we wczesnych państwach Mezopotamii, gdzie wyraźnie zbudowany aparat administracyjny współistniał z silnie artykułowaną konkurencją między różnymi podmiotami. Jednak suwerenność nie była wówczas istotna, pozostając w sferze boskiej.

W tym czasie rozpoczęły się procesy, które wygenerowały przyspieszoną dynamikę wzrostu złożoności. Kiedy lokalne społeczności osiągnęły status społeczeństw złożonych, w nieunikniony sposób doszło do konkurowania ich między sobą. Poszczególne podmioty polityczno-społeczne zaczęły wówczas ze sobą konkurować i z czasem ta rywalizacja przyjęła postać działań wojennych.

Konflikt zbrojny to zorganizowana forma przemocy (Graeber, Wengrow 2021:505). Pierwszą jego postać można zdefiniować jako pewną sformalizowaną formę rywalizacji pomiędzy dwiema stronami przy wykorzystaniu środków przemocy. W tej formie sporu każdy członek każdej ze stron staje się celem przemocy ze strony przeciwnika, co Raymond Kelly (2020) nazywa „społeczną substytucyjnością”. Przejście od przemocy, zarezerwowanej dotychczas dla sfery rytualnej, do zorganizowanego konfliktu zbrojnego łączy się z koniecznością połączenia wielu czynników. Te czynniki obejmują zabiegi odwołujące się do rytuałów, waloryzację religijną, motywację psychologiczną oraz czasami stosowanie środków odurzających w celu przekonania i mobilizacji ludzi do udziału

w konflikcie. Zwykle są to młodzi mężczyźni, których działania polegają na zadawaniu krzywdy innym. W warunkach wcześniejszych, przed powstaniem wczesnych państw, tego rodzaju konflikty nie były możliwe z uwagi na rytualizację i pewną teatralizację relacji między poszczególnymi aktorami społecznymi. Formalizacja tych relacji, wykorzystująca przemoc, była nową jakością, która przekraczała zwykły spór między osobami czy grupami. Stała się czymś więcej niż tylko sporadycznymi aktami przemocy; stała się zorganizowanym konfliktem między dwoma stronnictwami, który miał głębsze społeczne i kulturowe konsekwencje.

Przekształcenie się zrytualizowanej przemocy w konflikt zbrojny mogło nastąpić w wyniku zaniku kontroli nad rytuałem i jego niezamierzonych konsekwencji, w tym śmierci uczestników, zarówno zamierzonych, jak i niezamierzonych. Teatralizacja rytuału, która wcześniej mogła być jedynie symboliczną manifestacją siły czy konfliktu, mogła stopniowo ewoluować w kierunku faktycznych działań zbrojnych, gdy uczestnicy przestawali kontrolować przebieg wydarzeń.

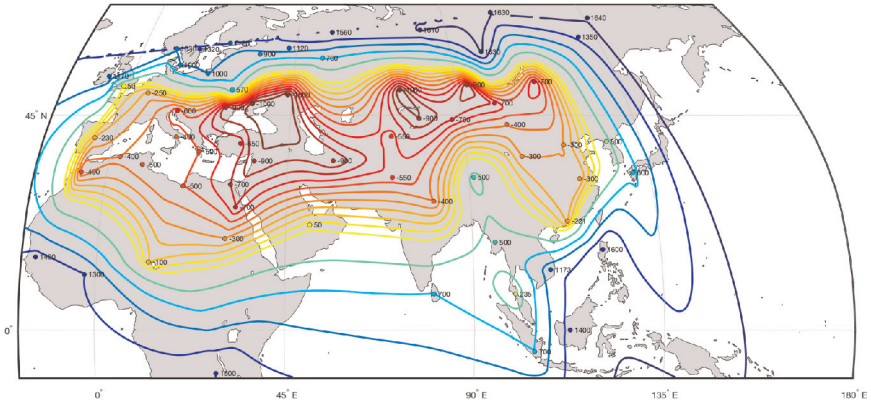
Elain Scarry (1985) sugeruje, że teatralizacja rytuału, która kończyła się rzeczywistą śmiercią uczestników, mogła doprowadzić do odczucia, że przemoc nie jest już tylko symbolicznym gestem, ale staje się rzeczywistością. Skutki tego rodzaju konfrontacji mogły przekroczyć ramy rytualnej teatralizacji i spowodować wybuch prawdziwego konfliktu zbrojnego. Konflikty zbrojne mogły zatem pojawić się w warunkach kulminacji rozwoju tych podmiotów polityczno-społecznych, które działały na rzecz rozszerzenia swojej suwerenności lub w imieniu bóstw. W takich warunkach kontrola nad przemocą mogła ulec rozluźnieniu, prowadząc do eskalacji napięć oraz sporów i stworzenia warunków do wykształcenia się zorganizowanego konfliktu zbrojnego.

DŁUGOFALOWE KONSEKWENCJE PRYZNANIA KONFLIKTOWI ZBROJNEMU STATUSU STRATEGII SPOŁECZNEJ

Przyznanie konfliktowi zbrojnemu statusu strategii społecznej, w warunkach rosnącej rywalizacji pomiędzy różnymi podmiotami polityczno-społecznymi, miało daleko idące konsekwencje. Zespół Turchina (Turchin et al. 2013), wykorzystując metodę kulturowej selekcji wielopoziomowej, potwierdził, że selekcja prowadząca do umocnienia się instytucji ultraspołecznych i złożoności społecznej jest większa tam, gdzie działania wojenne między społecznościami stają się bardziej intensywne.

Konkurencja w formie działań wojennych stała się zatem ważną siłą selektywną w powstawaniu i rozprzestrzenianiu się dużych, złożonych społeczeństw. Przemoc wykorzystywana do rozwiązywania konfliktów napędzała ewolucję ultraspołeczności. Mechanizm tego procesu przebiegał następująco: gwałtowna rywalizacja między grupami zmuszała jednostki w każdej z nich do pełniejszej współpracy, jednocześnie zmniejszając konkurencję w ich ramach. Z kolei intensyfikacja współpracy pomiędzy jednostkami tworzącymi wspólnotę sprawiała, że taki podmiot społeczny umacniał się i powiększał, jednocześnie wzmacniając swój potencjał wojskowy. Z czasem dawało mu to dużą przewagę w konflikcie zbrojnym z podmiotem, który nie wypracował jeszcze podobnych zasad funkcjonowania. Natomiast w sytuacji, gdy jeden z podmiotów społeczno-politycznych uzyskał przewagę militarną, wywierana była dodatkowa presja na jego sąsiadów. Jeśli sąsiedzi nie mogli zacieśnić współpracy wewnątrz swojej społeczności i zwiększyć swojej liczebności, prawdopodobieństwo, że zostaną podbici, gwałtownie wzrastało.

Począwszy od 1500 r. p.n.e. intensywność rywalizacji militarnej na Bliskim Wschodzie bardzo dobrze odwzorowuje rozprzestrzenianie się technologii wojskowych opartych na koniach bojowych. Historycznie jednym z najważniejszych czynników decydujących o intensywności afroeuroazjatyckich działań wojennych była bliskość obszarów zamieszkałych przez konnych jeźdźców ze stepu. Nowe, intensywne formy wojny ofensywnej rozprzestrzeniły się wzdłuż pasa stepu. Koniecznym warunkiem była obecność wielu dużych jednostek polityczno-społecznych. Intensywność działań wojennych zależała zatem nie tylko od społeczno-politycznych warunków, ale także od obecności historycznie poświadczonych technologii wojskowych (np. rydwany i kawaleria), dodatkowo wzmacnianych dogodnymi warunkami geograficznymi (np. obecność stepu oraz dostępności dzikich koni do udomowienia). Splot tych sprzyjających warunków w północnej Mezopotamii doprowadził do uruchomienia procesów prowadzących do zwiększenia się jednostek polityczno-społecznych, które zaczęły tworzyć imperia. Obecność sąsiedztwa sfery stepowej, gdzie technologia militarna rozprzestrzenia się jako pierwsza, przechylała selekcję na korzyść cech ultraspołecznych. Analogiczna sytuacja miała miejsce w tym czasie we wschodniej części stepu, w północnych Chinach. Dynamika tego modelu odzwierciedla zatem historyczny wzorzec takich innowacji, jak rydwany i kawaleria, które najpierw rozprzestrzeniały się w regionach położonych blisko stepu, a następnie dotarły do bardziej odległych obszarów (ryc. 4) (Turchin in in. 2021).

Ryc. 4. Rozprzestrzenianie się kawalerii konnej (Turchin et al., 2021 Fig. 2)

Rdzeniem modelu jest zatem dynamika parametrów ultraspołecznych (norm i instytucji), a siłą sprzyjającą ich rozprzestrzenianiu są działania wojenne. Kiedy jakaś komórka z pokonanego państwa zostaje zaanektowana, może ona skopiować rozwiązania kulturowe zwycięzcy. Model zakłada zatem następujący łańcuch przyczynowo-skutkowy: rozprzestrzenianie się technologii wojskowych → intensyfikacja działań wojennych → ewolucja ultraspołecznych cech społecznych → powstanie społeczeństw wielkoskalowych. Te badania wskazują zatem, że rozprzestrzenianie się technologii militarnej i towarzysząca im intensyfikacja działań wojennych wytworzyły ważny mechanizm selektywny sprzyjający powstawaniu społeczeństw o dużym poziomie kompleksowości. Mechanizm ten wyjaśnia nie tylko dominację imperiów Bliskiego Wschodu w starożytności, ale także ich kulturotwórczą rolę. Podobny mechanizm był odpowiedzialny za powstanie potęgi starożytnego Egiptu i starożytnych Chin. Raz jeszcze należy podkreślić, że ten mechanizm został wywołany pojawieniem się i rozprzestrzenianiem technologii umożliwiających bardziej intensywne formy działań wojennych, które z kolei wywarły presję selekcyjną na kulturową ewolucję norm i instytucji, a te z kolei stworzyły warunki powstania grup liczonych w setkach tysięcy osób. Badania te pokazują także, w jaki sposób historia i geografia mogą współdziałać w umożliwianiu rozprzestrzeniania się i utrzymywania instytucji ultraspołecznych.

UWAGI KOŃCOWE

Skomplikowane formy organizacji społecznej nie muszą, i często nie były, organizowane w sposób hierarchiczny, ale powstawały w wyniku długofalowych procesów, w których uczestniczyły równorzędne wobec siebie podmioty. W perspektywie długiego trwania szczególną rolę odegrało powstanie i trwanie *polities*. Te autonomiczne podmioty polityczno-społeczne wchodziły w interakcje z innymi podobnymi podmiotami na względnie równych warunkach. Mogły prowadzić wymianę handlową, dyplomację, wymianę kulturową i realizować inne formy interakcji. Dynamika relacji między takimi równorzędnymi podmiotami określała charakter ówczesnych systemów politycznych, sieci gospodarczych, struktur społecznych i kultury. W tych warunkach konflikt zbrojny nie mógł pełnić funkcji strategii społecznej zapewniającej trwanie wielu różniących się od siebie społeczności. Nie powstał zatem wraz z powstaniem gospodarki wytwórczej – rolnictwa i hodowli i nie został wprowadzony przez kolejnych kilka tysięcy lat. Tak późne wykształcenie się konfliktu zbrojnego jako zjawiska społecznego wyjaśnia powolny i niezakłócony rozwój społeczności neolitycznych i chalkolitycznych. Miało to miejsce mimo tego, że przemoc wiążąca się z zabijaniem znana była już w neolicie oraz z tym, że dysponowano szeregiem przedmiotów wykonanych z krzemienia i obsydianu, które z pewnością można było wykorzystać jako broń. Można powiedzieć, że w neolicie i chalkolicie nie sięgano po nią dzięki wypracowaniu skutecznej strategii neutralizowania konfliktów w sposób nieodwołujący się do przemocy. To zdumiewające, ale była ona skuteczna przez 4–5 tys. lat.

Rozwój destrukcyjnych konfliktów zbrojnych, jako zorganizowanej formy walki wykorzystującej przemoc, pojawił się w późniejszych okresach historii, w przeciwieństwie do wczesnych społeczności neolitycznych i chalkolitycznych, które często unikały takich konfliktów na rzecz innych metod rozwiązywania sporów. Przekształcenia w charakterze konfliktów zbrojnych wyróżniały się stopniowym zanikaniem rytualizacji i teatralizacji, które były charakterystyczne dla wcześniejszych form rozwiązywania sporów. Z czasem walki zbrojne stały się bardziej zinstytucjonalizowane i sformalizowane, stając się główną formą rozstrzygnięcia nieporozumień i konfliktów między społecznościami. Połączenie rozwoju działań wojennych z postępowaniem technologicznym i sprzyjających okoliczności geograficznych, takich jak bliskość eurazjatyckiego stepu, przyczyniło się do dynamizacji rozwoju społeczeństw starożytnego świata. Technologie wojskowe, takie jak broń brązowa

czy żelazna, miały ogromny wpływ na sposób prowadzenia wojen oraz na rozwój taktyk i strategii militarnych. Dodatkowo, ekologiczna granica eurazjatyckiego stepu była obszarem, który miał szczególne znaczenie dla rozprzestrzeniania się konfliktów zbrojnych i wymiany kulturowej między różnymi społecznościami. Ta bliskość sprzyjała migracjom ludności oraz rozprzestrzenianiu się idei, technologii i wzorców kulturowych, co również przyczyniło się do rozwoju działań wojennych. W efekcie rozwój destrukcyjnych konfliktów zbrojnych był istotnym czynnikiem kształtującym społeczeństwa starożytnego świata, wpływając na ich struktury społeczne, organizacje polityczne i kulturowe.

BIBLIOGRAFIA

- Banning, Edward. B. and Brian F. Byrd. 1987. Houses and the changing residential unit: Domestic architecture at PPNB 'Ain Ghazal, Jordan. *Proceedings of the Prehistoric Society* 53(1), pp. 309-325.
- Düring Bleda and Arkadiusz Marciniak 2005. Households and communities in the central Anatolian Neolithic. *Archaeological Dialogues* 12(2), pp. 165-187.
- Graeber, David and David Wengrow. 2021. *The Dawn of Everything. A New History of Humanity*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Kelly, Raymond. 2020. *Warless Societies and the Origins of War*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Kuijt, Ian and Arkadiusz Marciniak, A. 2024. How many people lived in the world's earliest villages? Reconsidering community size and population pressure at Neolithic Çatalhöyük. *Journal of Anthropological Archaeology*, 74, 101573. <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2024.101573>.
- Hodder, Ian. 2022. Staying egalitarian and the origins of agriculture in the Middle East. *Cambridge Archaeological Journal* 32(4):619-642. doi:10.1017/S0959774322000063.
- Molist, M. Miquel, ed. 1996. *Tell Halula (Siria) Un Yacimiento Neolítico del Valle Medio del Éufrates: Campañas de 1991 y 1992*. Madrid: Ministerio Educación y Cultura/Instituto del Patrimonio Histórico Español.
- Moore, Andrew M.T., Gordon C. Hillman and Anthony J. Legge, eds. 2000. *Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureyra*, Oxford: Oxford University Press.
- Plug, Jo-Hannah, Ian Hodder, and Peter M.M.G. Akkermans. 2021 Breaking continuity? Site formation and temporal depth at Çatalhöyük and Tell Sabi Abyad. *Anatolian Studies* 71, pp. 1-27.
- Renfrew, Colin and John Cherry, J. 1986. *Peer Polity Interaction and Socio-Political Change*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Rollefson, Gary O. 1997. Changes in architecture and social organization at 'Ain Ghazal. In H.G.K. Gebel, Z. Kafifi, Z and G.O. Rollefson, eds. *The Prehistory of Jordan II, Perspectives from 1997. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment* 4, 287–307. Berlin: Ex Oriente.
- Scarry, Elaine. 1985. *The Body in the Pain. The Making and Unmaking of the World*. Oxford: Oxford University Press.
- Taleb, Nassim Nicholas. 2020. *Antykruchosć. Jak żyć w świecie, którego nie rozumiemy*. Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Turchin, Peter. 2016. *Ultrasociety. How 10,000 Years of War Made Humans the Greatest Cooperators on Earth*. Chaplin, CT: Beresta Books.
- Turchin, Peter, Currie, Thomas, E., Turner, Edward, A.L., Gavrilets Sergiey., 2013. War, space, and the evolution of Old World complex societies. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 110 (41), pp.16384-16389, <https://doi.org/10.1073/pnas.1308825110>.
- Peter Turchin, Thomas E. Currie, Harvey Whitehouse, Pieter François, Kevin Feeney, Daniel Mullins, Daniel Hoyer, Christina Collins, Stephanie Grohmann, Patrick Savage, Gavin Mendel-Gleason, Edward Turner, Agathe Dupeyron, Enrico Cioni, Jenny Reddish, Jill Levine, Greine Jordan, Eva Brandl, Alice Williams, Rudolf Cesaretti, Marta Krueger, Alessandro Ceccarelli, Joe Figliulo-Rosswurm, Po-Ju Tuan, Peter Peregrine, Arkadiusz Marciniak, Johannes Preiser-Kapeller, Nikolay Kradin, Andrey Korotayev, Alessio Palmisano, David Baker, Julye Bidmead, Peter Bol, David Christian, Connie Cook, Alan Covey, Gary Feinman, Árni Daniél Júlíusson, Axel Kristinsson, John Miksic, Ruth Mostern, Cameron Petrie, Peter Rudiak-Gould, Barend Ter Haar, Vesna Wallace, Victor Mair, Liye Xie, John Baines, Elizabeth Bridges, Joseph Manning, Bruce Lockhart, Amy Bogaard and Charles Spencer. 2018. Quantitative historical analysis uncovers a single dimension of complexity that structures global variation in human social organization. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 115 (2) 144–151; DOI:10.1073/pnas.1708800115.
- Turchin Peter, David Hoyer, Andrey Korotayev, Nikolay Kradin, Sergey Nefedov, Gary Feinman, Jill Levine, Jenny Reddish, Encio, Coni, Chelsea Thorpe, James S. Bennett, Pieter Francois and Harbey Whitehouse. 2021. Rise of the war machines: Charting the evolution of military technologies from the Neolithic to the Industrial Revolution. *PLoS ONE* 16(10): e0258161. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0258161>.
- Tsuneki, Akira. 2012. Tell el-Kerkh as a Neolithic Mega Site. *Orient* 47, pp. 29–66.
- Whitehouse Harvey, Mazzucato Camilla, Hodder Ian, Atkinson Quentin D. 2014. *Modes of Religiosity and the Evolution of Social Complexity at Çatalhöyük*. In: Hodder I, ed. *Religion at Work in a Neolithic Society: Vital Matters*, 134-156. Cambridge: Cambridge University Press. Whitehouse.